बालविकास

इयत्ता ११ वी

शासन निर्णय क्रमांक : अभ्यास- २११६ / (प्र.क्र. ४३/१६) एसडी - ४ दिनांक २५.४.२०१६ अन्वये स्थापन करण्यात आलेल्या समन्वय समितीच्या दि. २०.६.२०१९ रोजीच्या बैठकीमध्ये हे पाठ्यपुस्तक सन २०१९-२० या शैक्षणिक वर्षापासून निर्धारित करण्यास मान्यता देण्यात आली आहे.

बालविकास

इयत्ता ११ वी

महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ, पुणे-४

G7Y6S3

आपल्या स्मार्टफोनवरील DIKSHA App द्वारे पाठ्यपुस्तकाच्या पहिल्या पृष्ठावरील Q.R. Code द्वारे डिजिटल पाठ्यपुस्तक व पाठासंबंधित अध्ययन-अध्यापनासाठी उपयुक्त दृक्-श्राव्य साहित्य उपलब्ध होईल.

प्रथमावृत्ती : २०१९

© महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ, पुणे – ४११ ००४

या पुस्तकाचे सर्व हक्क महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळाकडे राहतील. या पुस्तकातील कोणताही भाग संचालक, महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ यांच्या लेखी परवानगीशिवाय उद्धृत करता येणार नाही.

बालविकास विषय समिती सदस्य

डॉ. श्रीमती ईला देवचंद जोगी – **अध्यक्ष**
श्री ज्ञानदेव प्रभाकर चाबुकस्वार – **सदस्य**
डॉ. गिरीश विठ्ठलराव वैद्य – **सदस्य**
श्रीमती हनी ठक्कर – **सदस्य**
श्रीमती मंदा गजानन मैंदरकर – **सदस्य**
श्रीमती मनीषा अष्टपुत्रे – **सदस्य**
डॉ. सरिता कासरळकर – **सदस्य**
डॉ. सतीश रामकिसनराव सूर्ये – **सदस्य**
श्रीमती सीतालक्ष्मी सुब्रमण्यम – **सदस्य**
श्रीमती शिल्पा गंगातीरकर – **सदस्य**
श्रीमती सुधा नेमीचंद पाटणी – **सदस्य**
श्रीमती सुरेखा राजेंद्र जोगी – **सदस्य**
श्री सुशिल द्वारकीनाथ म्हस्के – **सदस्य**
डॉ. श्रीमती तुलसी भारत भूषण – **(सदस्य–सचिव)**

तज्ज्ञ मार्गदर्शक

डॉ. श्रीमती विनिता धनंजय आपटे

कव्हर
श्रीमती मोनिका योगेश पाटणकर
चित्रांकन
श्री दिपक संकपाळ
श्री चंद्रशेखर जोशी
आकृत्या
श्री संदिप कोळी

मुख्य समन्वयक
श्रीमती प्राची रवींद्र साठे

संयोजक
डॉ. श्रीमती तुलसी भारत भूषण

अक्षरजुळणी
निहार ग्राफिक्स, मुंबई.

निर्मिती
श्री. सच्चितानंद आफळे
मुख्य निर्मिती अधिकारी
श्री. प्रभाकर परब
निर्मिती अधिकारी
श्री. शशांक कणिकदळे
सहायक निर्मिती अधिकारी

कागद : ७० जी.एस.एम.क्रिमवोव्ह
मुद्रणादेश : N/PB/2019 20/Qty. 10,000
मुद्रक: Creative Print Media, Navi Mumbai

प्रकाशक
श्री विवेक उत्तम गोसावी
नियंत्रक
महाराष्ट्र पाठ्यपुस्तक निर्मिती मंडळ,
प्रभादेवी मुंबई –२५

भारताचे संविधान

उद्देशिका

आम्ही, भारताचे लोक, भारताचे एक सार्वभौम समाजवादी धर्मनिरपेक्ष लोकशाही गणराज्य घडविण्याचा व त्याच्या सर्व नागरिकांस:

सामाजिक, आर्थिक व राजनैतिक **न्याय;**
विचार, अभिव्यक्ती, विश्वास, श्रद्धा
व उपासना यांचे **स्वातंत्र्य;**
दर्जाची व संधीची **समानता;**

निश्चितपणे प्राप्त करून देण्याचा
आणि त्या सर्वांमध्ये व्यक्तीची प्रतिष्ठा
व राष्ट्राची एकता आणि एकात्मता
यांचे आश्वासन देणारी **बंधुता**
प्रवर्धित करण्याचा संकल्पपूर्वक निर्धार करून;

आमच्या संविधानसभेत
आज दिनांक सव्वीस नोव्हेंबर, १९४९ रोजी
याद्वारे हे संविधान अंगीकृत आणि अधिनियमित करून स्वत:प्रत अर्पण करीत आहोत.

राष्ट्रगीत

जनगणमन-अधिनायक जय हे
भारत-भाग्यविधाता ।
पंजाब, सिंधु, गुजरात, मराठा,
द्राविड, उत्कल, बंग,
विंध्य, हिमाचल, यमुना, गंगा,
उच्छल जलधितरंग,
तव शुभ नामे जागे, तव शुभ आशिस मागे,
गाहे तव जयगाथा,
जनगण मंगलदायक जय हे,
भारत-भाग्यविधाता ।
जय हे, जय हे, जय हे,
जय जय जय, जय हे ।।

प्रतिज्ञा

भारत माझा देश आहे. सारे भारतीय माझे बांधव आहेत.

माझ्या देशावर माझे प्रेम आहे. माझ्या देशातल्या समृद्ध आणि विविधतेने नटलेल्या परंपरांचा मला अभिमान आहे. त्या परंपरांचा पाईक होण्याची पात्रता माझ्या अंगी यावी म्हणून मी सदैव प्रयत्न करीन.

मी माझ्या पालकांचा, गुरुजनांचा आणि वडीलधाऱ्या माणसांचा मान ठेवीन आणि प्रत्येकाशी सौजन्याने वागेन.

माझा देश आणि माझे देशबांधव यांच्याशी निष्ठा राखण्याची मी प्रतिज्ञा करीत आहे. त्यांचे कल्याण आणि त्यांची समृद्धी ह्यांतच माझे सौख्य सामावले आहे.

प्रस्तावना

प्रिय विद्यार्थी,

इयत्ता ११ वी मध्ये तुमचे मनापासून स्वागत. नवीन अभ्यासक्रमावर आधारित 'बालविकास' विषयाचे पाठ्यपुस्तक तुमच्या हाती देताना आम्हाला मनापासून आनंद होत आहे. बालविकास हा विषय तुमच्या, फारसा परिचयाचा नाही. हा विषय शास्त्रीय ज्ञान देणारा व अनेक विषयांशी म्हणजेच जीवशास्त्र, मानसशास्त्र, मानववंशशास्त्र, सांस्कृतिक अभ्यास, समाजशास्त्र आणि मेंदूशास्त्र अशा विषयांशी संलग्न आहे. आजच्या काळातील बालकांच्या आयुष्याला चांगले वळण द्यायला, सुधारणा घडवायला, बालविकास विषयाला महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

इयत्ता ११ वीच्या वर्गात तुम्हाला बालविकास या विषयाची व्याप्ती, उद्‌दिष्टे, विकासाची अंगे, विकासाची तत्त्वे आणि वाढ व विकासावर परिणाम करणारे घटक या सर्वांचे आकलन होईल. बालविकास विषयाचा अभ्यास करताना तुम्हाला जाणवेल की भावनिक विकास, सामाजिक विकास आणि शारीरिक विकास याचा बालकाच्या सर्वांगीण विकासावर प्रत्यक्ष परिणाम होतो, तसेच ते बालक प्रौढ म्हणून जसे असेल ते यावरच ठरते. म्हणूनच बालके लहान असतात तेव्हाच त्यांच्या भविष्यातील स्वास्थ्यासाठी त्यांच्यात गुंतवणूक करणे किती महत्त्वाचे आहे आणि गरजेचे आहे, हे तुम्ही नक्कीच समजू शकाल.

बालविकास विषयावरील संकल्पना, तत्त्वे अभ्यासण्यासाठी आम्ही काही कृती अशा दिल्या आहेत की त्या सोडवताना तुम्ही तुमच्या दैनंदिन जीवनाशी त्याचा संबंध जोडू शकाल, 'दर्पण' (Reflection) ही त्यातील महत्त्वाची कृती आहे. प्रत्येक प्रकरणात त्या त्या प्रकरणाशी निगडित काही तथ्य आणि माहिती चौकटीत दिलेली आहे. ती माहिती वाचून निश्चितच तुमचे विषयज्ञान समृद्‌ध होण्यास मदत होईल.

बालविकास हा अत्यंत विस्तृत विषय आहे, परंतु आम्ही सदर पुस्तकाद्‌वारे विषयातील महत्त्वाच्या बाबी तुमच्यापर्यंत पोहोचवल्या आहेत. काही माहिती **'क्यू आर कोड'** (QR code) यांमध्ये वाचायला मिळेल. यांमध्ये तुम्हाला काही दृक्‌-श्राव्य माहिती इंटरनेटवर उपलब्ध असणाऱ्या माहितीच्या लिंक्स मिळणार आहेत. जेणेकरून बालविकास विषयाचे तुमचे ज्ञान अधिकाधिक सखोल होण्यास मदत होईल. याचबरोबरीने काही प्रश्न, कृती असतील ते सोडवल्याने तुमचे विषयज्ञान अधिक समृद्‌ध होण्यासाठी, तुम्हाला अभ्यास करणे सुलभ होण्यासाठी मदत होईल.

तुम्ही तुमची मते आमच्यापर्यंत जरूर पोहोचवा, जेणेकरून आम्ही शक्य असेल तेवढी माहिती तुमच्यापर्यंत पोहचवू शकू.

नवीन पाठ्यपुस्तकांच्या अभ्यासासाठी तुम्हांस मनःपूर्वक शुभेच्छा!

डॉ. सुनिल मगर
संचालक
महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती
व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ, पुणे

दिनांक : २० जून २०१९
भारतीय सौर दिनांक : ३० ज्येष्ठ १९४१

इ. ११ वी बालविकास – क्षमता विधाने

विद्यार्थी करू शकेल

१. बालविकास याची व्याख्या सांगू शकेल
२. बालविकास विषयाची उद्दिष्ट्ये समजू शकेल
३. वाढ व विकास या संकल्पनांचे आकलन होईल
४. बालविकास विषयातील कारकीर्द समजेल
५. विकासाची अंगे कोणती असतात त्यांची यादी करू शकेल व सांगू शकेल
६. विकासाच्या अवस्था एकेक करून सांगू शकेल
७. विकासाच्या प्रत्येक अवस्थेची वैशिष्ट्ये सांगू शकेल
८. वाढ व विकास या संकल्पनांमध्ये फरक सांगू शकेल
९. विकासाची तत्वे विस्ताराने सांगू शकेल
१०. विकासावर परिणाम करणारे घटक माहीत होतील
११. परिपक्वता व अध्ययन याचे महत्त्व विस्ताराने सांगेल
१२. पुरुष व स्त्री प्रजनन संस्थेविषयी समजू शकेल
१३. मासिक पाळी याविषयी सजगता येईल
१४. मासिक पाळीच्या काळातील आरोग्य व आरोग्यपूर्ण स्वच्छता याविषयी माहिती होईल
१५. गर्भधारणेची व्याख्या करता येईल
१६. गर्भधारणेची लक्षणे व त्या वेळची काळजी याविषयी तपशील सांगू शकेल
१७. प्रसूतीपूर्व विकासाची अवस्था स्पष्ट करू शकेल
१८. प्रसूतीचे प्रकार स्पष्ट करू शकेल
१९. प्रसूतीपूर्व विकासावर परिणाम करणारे घटक सविस्तर सांगू शकेल
२०. नवजात अवस्था व नवजात बालकाच्या बाह्यस्वरूपाचे वर्णन करू शकेल
२१. नवजात बालकाच्या विविध समायोजनाविषयी चर्चा करू शकेल
२२. नवजाताच्या प्रतिक्षिप्त प्रतिक्रियांच्या संज्ञा सांगू शकेल
२३. अर्धपरिपक्वता याची कारणे व परिणाम सांगू शकेल
२४. शारीरिक व कारक विकासाची अंगे समजू शकेल

२५. जन्म ते दोन वर्षे या कालावधीमध्ये होणारे शरीररचनेमधील बदल ओळखू शकेल
२६. कारक विकासाचा क्रम सांगू शकेल
२७. स्थूल कारक कौशल्य व सूक्ष्म कारक कौशल्य यांतील फरक सांगू शकेल
२८. बोध याचा अर्थ व महत्त्व समजू शकेल
२९. विविध मानसिक प्रक्रिया निश्चितपणे सांगू शकेल
३०. बोधात्मक विकासाचे टप्पे / पायऱ्या सांगू शकेल
३१. अर्भक उद्दीपन व लवकरच्या वयातील मध्यस्थी (Early intervention) महत्त्व सांगू शकेल
३२. भाषा व संप्रेषण / संवाद यांतील फरक समजू शकेल
३३. भाषेचे महत्त्व व कार्य स्पष्ट करू शकेल
३४. संवादाची वाचापूर्व रूपे माहिती होतील व त्याचे वर्णन करू शकेल
३५. भावनांचे मूलभूत घटक ओळखू शकेल
३६. भावनिक विकासाचे मापदंड सजगतेने माहीत करून घेऊ शकेल
३७. भावनांचा विकास माहीत करून घेईल व कोणत्या वयाला कोणती भावना उदयास येते ते समजू शकेल
३८. बालकांच्या भावनांचे अविष्कार आणि हाताळणी माहीत करून घेऊ शकेल
३९. सामाजिकरणाची प्रक्रिया समजू शकेल
४०. कुटुंब व वातावरण यांचा प्रभाव ओळखू शकेल
४१. अर्भकावस्थेतील सामाजिक विकासाचे टप्पे / पायऱ्या सांगू शकेल
४२. अर्भकावस्थेतील काळजी व निगा या विषयाची गरज ओळखू शकेल
४३. स्तनपान, अन्नप्राशनाची सवय बदलणे व पुरक आहार याचे महत्त्व समजू शकेल
४४. लसीकरणाचा तक्ता मांडू शकेल
४५. उत्सर्जन प्रशिक्षणाची गरज व महत्त्व समजू शकेल
४६. बचावात्मक उपाय व सुरक्षितता याचे महत्त्व जाणवेल

शिक्षकांसाठी ...

बालकांबरोबर काम करणाऱ्या सर्वांसाठी 'बालविकास' या विषयाचे स्वरूप व महत्त्व जाणून घेणे आवश्यक आहे. सध्याच्या काळात याबाबतचे दाखले खूपच पुढे येत आहेत.

बालविकास हा विषय विद्यार्थ्यांसाठी अभ्यासविषय म्हणून ठेवण्यामागे प्रमुख उद्‌दिष्ट आहे ते म्हणजे विद्यार्थ्यांना हा विषय शिकण्याची गोडी निर्माण व्हावी व त्यांनी 'बालविकास' या विषयात अधिक ज्ञान मिळवावे.

अध्ययन- अध्यापन प्रक्रियेमधे विद्यार्थ्यांना आत्मपरिक्षण करण्यास प्रोत्साहन देणे, निरिक्षण करणे, तुलना करणे, चर्चा करणे व विद्यार्थ्यांनी त्यांचे विचार मांडावेत यासाठी प्रोत्साहन देणे याला अत्यंतिक महत्त्व देण्याची गरज आहे.

विद्यार्थ्यांचे पूर्वज्ञान प्रश्नांच्या माध्यमातून तपासणे आणि त्यांना विषयाकडे नेणे हे शिक्षक म्हणून आपण करायला हवे. यासाठी शिक्षकांनी स्वत:च्या नवनविन कल्पना, काही कृती विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहोचवाव्यात.

बालविकास विषयाच्या पुस्तकात आश्चर्यकारक, लक्षवेधी माहिती मुद्‌दाम दिली आहे जेणेकरून विद्यार्थ्यांचा विषयातील कल चिरंतन राहील.

अत्यंत स्नेहपूर्ण, मैत्रिपूर्ण, अनौपचारिक व कोणत्याही प्रकारे विद्यार्थ्यांची तपासणी न करण्याच्या हेतूने शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांशी नाते निर्माण केले तर विद्यार्थी अत्यंत हिरीरीने व स्वेच्छेने सहभागी होतील.

विद्यार्थ्यांनी सातत्याने प्रश्न, शंका विचारावे म्हणून त्यांना प्रोत्साहन देण्याने विद्यार्थ्यांना विषय शिकण्यामध्ये स्पष्टता व अचूकता येईल.

निरनिराळ्या कृती, मुद्यांवरून उजळणी करण्यासाठी मनोनकाशे (mind maping) याच्या माध्यमातून ग्रहण केलेल्या ज्ञानाचे पुन्हा एकदा एकत्रीकरण करणे विद्यार्थ्यांना सुलभ होईल हा प्रयत्न आहे.

क्यू आर कोड (QR code) यांमध्ये अधिक माहिती, संबंधित वाचन, दृक्-श्राव्य माध्यमांच्या लिंक्स आहेत.

अनुक्रमणिका

अ. क्र.	प्रकरणाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१.	बालविकासाची ओळख	१
२.	विकासाची तत्त्वे	१४
३.	प्रजनन संस्था	३१
४.	प्रसूतीपूर्व विकास व गर्भावस्थेतील काळजी	४४
५.	नवजात अवस्था (जन्म ते १५ दिवस)	६९
६.	अर्भकावस्था – शारीरिक व कारक विकास	८२
७.	अर्भकावस्था – बोधात्मक व भाषिक विकास	९७
८.	अर्भकावस्था – भावनिक विकास	११७
९.	अर्भकावस्था – सामाजिक विकास	१३२
१०.	अर्भकावस्थेतील काळजी	१४१
❋	संबंधित कृती व प्रकल्प	१५८
❋	शब्दसूची / शब्दकोश	१६३
❋	संदर्भग्रंथ सूची	१७२
❋	वेबलिंक्सची संदर्भसूची	१७४